

A szovjet típusú egyházpolitika első felvonása és a magyar reformátusok 1944–45-ben

Helytállás és igazodás

Kovács Kálmán Árpád

Magyarország 1944–45. évi szovjet megszállása a hazai egyházakat is új helyzet elé állította. Az 1943 óta megtanult lecke szerint a Szovjetunió és helyi képviselői eleinte direkt módon nem léptek fel az egyházak ellen, mégis csak a kommunisták 1945. őszi választási kudarcosorozata engedett kétéves lélegzetvételt a sztálini egyházpolitika magyarországi bevezetését illetően.

Magyarországon 1943-ban – legkésőbb az egyházközi harangok állami összeírására vonatkozó rendelet kibocsátásának idejére – már minden józanul gondolkodó, a Nagy Háborút megélt ember számára nyilvánvaló lett, hogy a magyarság az újabb világégből is csak vesztiesen kerülhet ki. A következő év tavaszán lezárták az 1943–44-es tanévet, 1944. október 19-én a harcoktól távol eső dunántúli iskolákban is felfüggesztették a tanítást, hadi igényt jelentve be az iskolaépületekre. Az időszakban állandóvá váló légi riadók, majd a szülői féltés miatt kényszerű szünetet szenvedett a gyermekmissziós munka, majd elmaradtak a vallásos délutánok, a biblia- és a nőszövetségi órák, végül már az istentiszteletek is elnéptelenedtek. Az őszi beköszöntével minden korábbinál súlyosabb megpróbáltatások vették kezdetüket Magyarországon életében. Az ország hadszínterré vált.

A harci eseményekkel párhuzamosan kibocsátott püspöki körlevelek az „ahol a nyáj, ott a pásztor” elv alapján az egyházi belhivatalnokok helyben maradására utasítottak. Ezekkel szemben a közhivatalnokokra vonatkozóan kiűritési parancs volt érvényben. A menekülés a református egyházat is utolérte. Az utasítások ellenére számos lelkes, lelkesjellegű személy, tanár és tanító hagyta el a szolgálati helyét. A front fegyveres átvonulása mindenütt hatalmas anyagi és lelki terheket okozott.

A frontátvonulás terhei

A hódító behatolás dinamikájának megfelelően a front először Erdélybe, a Tiszántúlra és a Tiszán innenre nyomult be mélyen, de 1944 decemberében a délvidéki és a csallóközi periferiák révén már a Dunántúlt is érintette. Budapesten elhúzódozó városharc, Somogy, Baranya, Tolna, a Mezőföld, a Vértes és a Pilis vidékén három vagy akár öt hónapos időtartamra is megállt fronthelyzet alakult ki, háromszor vagy akár ötször is gazdát cserélő településekkel. Az egyházkerületi vezetéseket helyben maradtak, és amint lehetett, újra megkezdtek szolgálatukat is.

A szolgálat területiségére vonatkozólag megállapítható, hogy bár hivatalosan csak az 1945. január 20-i magyar fegyverszüneti egyezmény kényszerítette vissza Magyarországot a trianoni határok mögé, az állam politikai befolyása a revízió nyomán visszaszerzett területek vonatkozásában már a szovjet foglалás időpontjától – 1944 őszétől – teljesen megszűnt. Kárpátalja, illetve a Partium vonatkozásában egyes területek mégis 1945 tavaszáig működtethették korábbi református egyházkerületi kapcsolataikat, így futottak be jelentések itteni egyházközösségekből is. A frontátvonulás után általában több hétbe telt, amíg lecsendesedett az a zaklatott helyzet, amelyben az anyagi és emberi veszteségek szinte természetesnek számítottak.

A fosztogatásból nemcsak a szovjet és esetenként a román csapatok, hanem egyes helyi lakosok is kivették a részüket. Már ekkor tapasztalattá vált, hogy bizonyos személyek – általában a korábbi cselédsorsúak közül – fölhecceleltek arra, hogy vélt vagy valós sérelmeikért a korábbi „úri osztályon”, köztük egyháziakon vegyenek elégtételt. A szovjet parancsnokságoknak a súlyos atrocitások között is érdekében állt az élet újraindítása.

A „vallásüldöző, vad keleti hordák” propagandaképet gyengíteni kellett. Ennek érdekében kezdtek 1944–45 fordulóján az új politikai rendszer körvonalait kialakítani. A szovjet befolyás és felügyelet – elégséges számú kommunista híján – az addigi ellenzéki pártokat is betelerelte az újonnan alakult népi, nemzeti bizottságokba.

Számadás és közbenjárás

Az 1943 óta megtanult lecke szerint a Szovjetunió és helyi képviselői – legalábbis direkt módon – nem léptek fel az egyházak ellen. A budapesti szovjet városparancsnokságnak I. számú rendelkezése mentesítette a papi és lelkesi állásúakat a hadimunka alól, cserébe a felhívások, kifüggesztett plakátok a normális egyházi munka végzésére szólítottak fel. Ahogy György Elemér dunántúli református püspök 1945-ös püspöki jelentésének eredeti, gépiratos változatában fogalmazott: „A német csapatoknak hazánk könnyel és vérrel átztott földjéről való kiűzése után az egyházi élet lassanként rendes mederbe terelődött. Maguk az orosz katonai parancsnokok mindenütt megkövetelték az istentiszteletek megtartását, bár híveink azokat eleinte gyéren látogatták, mert a nők, különösen a fiatal asszonyok és leányok és a serdülő ifjúság nem mert mutatkozni, a férfiakat pedig a ház őrzése tartotta vissza. A biztonági értesnek növekedésével istentiszteleteink egyre látogatottabbak lettek.”

A szovjet parancsnokság ígéretet tett arra, hogy a katonai érdekek biztosításán túl nem kíván a polgári jogrendbe beleszólni. Ez azonban meglehetősen gumifogalmazás volt, hiszen a szovjet hadi érdekebe beletartozott a szovjetellenes propaganda megakadályozása is. Márpedig akár egy 1934-es (!) megnyilatkozást is ilyennek lehetett tekinteni, ha az a bolszevizmus vallásüldöző természetéről érkezett. Súlyosbító tényezőnek (kémtevékenységnek) számított, ha az előadás egyébként olyan nyilvános (!) jelentések adataira alapult, amelyeket a nyugati országoknak (!) az akkori Szovjetunióba akkreditált diplomáciai testületei adtak ki. A látszólag megkíméltek félelmeit és az esetleges új kezdet reményeibebe kapaszkodás érzelmeit egyaránt kihasználta.

A zöld egyenruhás szovjet állambiztonsági karhatalom emberei a front átvonulása után néhány nappal bekövetkezett terepszemlé, a reményteljes megnyugvást követően szállták meg szisztematikusan a településeket, és kezdték meg a 18 (férfiak esetében a 16) évesnél idősebb civil lakosok összeírását, majd ennek a listának a felhasználásával az emberek összeszedését. A kiválasztás elvégzése egyaránt tulajdonítható volt a helyi előjáróknak, illetve a részben helyi, személyes sérelmek által motivált, magukat partizáni szerepkörbe feltolt, politikai ellenőrként működő kollaboránsoknak. Volt, ahol a főbelevés terhe alatt összetartott népgyűlésen először az esetleges panaszos hangadókat, helyi véleményvezéreket igyekeztek kiszűrni, másoknál a valószínűsíthetően „ellenséges elemekért”. Az elhurcolások legérzékenyebben Kárpátalját és Erdélyt, a Csonka-Bereget, a Királyhágómelléket, Alsó-Zemplént, Alsó-Borsodot érintették.

Először Révész Imre tiszántúli református püspök kérte 1944. december 5-re keltezett 4300/1944. számú körlevelében a gyülekezeteket, hogy mérjék föl a szeptember eleje óta bekövetkezett, emberáldozatokban, épületkárokból, klenódiumból, más egyéb anyagi értékekből, leltárakban stb. szenvedett veszteségeiket. A 60/1945. számú, 1945. január 15-i körlevél a történelmi előzményekre hivatkozva Ágoston írásából idézett, s arra oktatott, a református lelkipásztorok hogyan végezzék lelki szolgálatukat a gyülekezetben,

Szovjet katonák és magyar civilek a legelsőként használhatóvá tett Szabadság hídon 1945-ben
Forrás: Fortepan

különös tekintettel a tisztaságukban megsértett leányok, asszonyok, édesanyák esetében. A címzettek hálások voltak, hiszen ez a titkos püspöki levél, amelyet tilos volt bármilyen formában nyilvánosságra hozni – a lelkesek is csak egymásnak mutathattak meg –, az egyház élni akarását és élni tudását hirdette meg. Ráadásul ezek a körlevelek, az egyházi jelentéstétel táblázatos módjára is utalva, bizalmasan konkrét adatokat kértek arról is, hány katona és polgári személy került a Szovjetunióba, hány erőszak áldozatát esett nő halt meg nemi betegség vagy abortusz szövődésében.

Enyedy Andor tiszáninneri református püspök az Ung-vidék és a Bodroghöz északi részének egyes települései vonatkozásában – amelyekről ekkor már sejteni lehetett, hogy a kialakítandó csehszlovák-szovjet (kárpát-ukrajnai) határ különböző oldalaira fognak kerülni – szisztematikusan adatgyűjtésbe kezdett. Az ottani, ismét elszakított magyarok a velük ellenséges és amúgy is kialakulatlan közigazgatás miatt sem meghallgatást, sem közbenjárást nem remélhettek. Átmenetileg még létező egyházi kapcsolatokon keresztül legalább az információszerezésben számítottak a magyar külügyminisztérium segítségére elhurcolt hozzátartozóik ügyében. A bizalmasan terjesztetni kezdett tiszáninneri püspöki körlevelében Enyedy általánossá tette a korábbi sporadikus kezdeményezéseket, és az egyetlen – 1945. február 26-i keltezésű és március 12-i érkezésű – fennmaradt lista alapján a név, foglalkozás, születési idő, születési hely, honnan vitték el, mikor vitték el, hová vitték el rovatok szerint kérte be az információkat.

Szószerűről természetesen nem lehetett az összeírást hirdetni. Kisebbségi helyeken a gyülekezeti tagok egymás között adták hírt róla. Nagyobbakban diákok segítségével, házról házra gyűjtötték össze az adatokat. Valahol a katolikus plébánosok is segítettek az információgyűjtésben. Amikor az ideiglenes kormány még Debrecenben székelt, 1945 februárjában Enyedy Andor Révész Imre tiszántúli református püspökkel is felvette a kapcsolatot. A két püspök a hozzájuk tömegesen beérkezett szívzaggató segélykérések között arra jutott, hogy talán a református egyházi alkalmazottak ügyében remélhető hatékonyabb közbenjárás. A püspöki szándékokat nehéz volt titokban tartani, hiszen a két egyházkerület határán fekvő, közlekedési és kommunikációs szempontból is kulcsfontosságú Nyíregyházáról Békefi Benő lelkes 1944 novemberétől kezdve folyamatosan „tájékoztatta” Petrov altábornagyot.

Az 1945-ös év tavaszán két püspöki rangú személy „sikertelen igazolása” utáni népbírósi perével sajátos példastatuálásra is sor

került. A Nyíregyházán lelkészkedő Türczi Zoltán ügyére Rákosi Mátyas ügy hivatkozott még 1948 áprilisában is, hogy ha a tiszai evangélikus püspök a semmiért tíz évet kapott, akkor Ravasz László dunamelléki református püspöknek kinéz legalább tizenöt év. Makkai Sándor volt erdélyi püspöknek úgy állították le 1945 nyarán kiszagdapárti közbenjárásra a népbírósi eljárását, hogy állítólag még 1948 végén is bizalmasan tudára adták, bármi kor kiadhatják a „testvéri” Romániának, ahol bizonyára el fogják őt itélni.

Megakasztott előnyomulás

A Népszava 1945. augusztus 23-i számában nyilatkozat jelent meg Vorosilov marsalltól, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől, amely („megfelelő” választási eredmény esetén) kilátásba helyezte az összes magyar „hadifogoly” hazabocsátását. Mindez már annak jele volt, hogy a kisgazda kudarcerepet jelentő külügy mellett a hadifogolyügy is a pártpolitikai zsákmány szerzés olyan terepévé vált, ahol mindenkinek a kommunisták kegyeit kellett keresnie.

E háttér mellett válik érthetővé, hogy amikor 1945. augusztus 21-i körlevelével Révész saját tiszttségére nézve elrendelte a tisztújítást, szeptember 7-én Rákosi Mátyas átküldte Bereczky Albertnek Révész Imre azon levelét, amelyet ő 1944. július 18-án Kovács Nagy Pál főkapitány-helyetteshez intézett. Ebben a tiszántúli püspök a debreceni rendőr-főkapitányság akkori vezetőjéhez továbbított (valószínűleg ifjabb Szabó Imrén keresztül) egy hozzá is eljutott névtelen, háborúellenes röpiratot. Bereczky szeptember 22-én, a presbiteri szavazásokat közvetlenül megelőző véghajrában váratlanul megjelent Debrecenben, és Révész tudára adta, hogy Ravasz László dunamelléki püspökhöz hasonlóan – aki előbb-utóbb szintén visszavonulásra fog kényszerülni – ellene is folyik az adatgyűjtés. Az akkori kultuszállamtitkár azzal kecsegtette Révész, hogy ha visszalép Békefi Benő nyíregyházi lelkes javára, akkor mulhatatlan érdemei elismerése mellett a debreceni egyháztörténeti katedrara léptetik elő.

Ismeretes, hogy 1945 október–novemberében Budapest törvényhatóságában, a tiszántúli püspökségben, majd a Nemzetgyűlésben a kommunisták hármasság, megálázattal felérő választási kudarcosorozatba futottak bele. Mindez kétéves lélegzetvételt engedett a szovjet egyházpolitika magyarországi bevezetését illetően. ■

A szerző a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár tudományos munkatársa